

Г. М. НЕКРАСОВА

Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми

Новий могильник черняхівської культури знайдено на південно-західній околиці м. Суми, в селищі Сад. Він розташований на краю західного схилу старої балки і з півночі обмежений пологою западиною.

Могильник виявлено випадково в жовтні 1983 р. при спорудженні котлована під фундамент нової школи. Траншея, прокладена на дні котлована, в південно-західному його куті зруйнувала поховання № 3, супроводжуване черняхівським посудом, і зачепила ще два трупопокладення № 2, 4. При зачистці дна котлована встановлено, що всі поховання зосереджені лише в південно-західному його куті. Могильник поширюється переважно на захід і південний захід від дослідженої ділянки. Особливо вірогідний південно-західний напрямок, де при спорудженні 1977 р. багатоквартирного будинку, на відстані близько 80 м від розчищених поховань, траплялись людські кістки (рис. 1, 2) *.

В межах котлована на площі 96 м² досліджено вісім поховань: один кенотаф (№ 1), супроводжуваний великою кількістю посуду, і сім трупопокладень. З останніх два північної орієнтації з багатим інвентарем (№ 3, 5), чотири західної (№ 2, 6—8) і одне східної (№ 4) без супровідного інвентаря. Кістяк у похованні № 2 майже повністю зруйнований з ритуальною метою (рис. 1, 1). П'ять трупопокладень жіночі. В похованні № 3 кістяк не зберігся, але відсутність серед супровідного інвентаря речей, характерних для жіночих поховань, може свідчити про те, що він був чоловічий.

Щодо трупоспалень, то вони, мабуть, теж існували на зруйнованій ділянці. Підтверджує це знахідка двох кальцинованих кісточок в натоптаному бульдозером ґрунті на дні котловану.

Поховання № 1 — кенотаф, супроводжуваний 15 кружальними посудинами, скляним кубком, дерев'яною скринькою і кістками тварини.

Поховання виявлено в 5,3 м на північний схід від південно-західного кута котлована. Яма яйцевидна в плані, орієнтована з півночі на південь (з невеликим відхиленням на північний захід), розміром 1,7×1,1 м, глибиною близько 1,9 м від сучасної поверхні. Інвентар сконцентрований переважно у південно-східній частині ями (рис. 2, 1). На дні ями, біля південної стінки, стояла лошена триручна ваза з широкими горизонтальними вінцями, орнаментована на плічках двома профільованими валиками з насічками, ромбічною сіткою і зигзагом (рис. 2, 5). В ній знаходився кубок тонкого прозорого зеленуватого скла із заокругленим дном і трьома рядами прошліфованих по корпусу невеликих овалів (рис. 2, 6). На південь від вазы стояла чорнолощена мисочка відкритого типу (рис. 2, 7) і сіролошений вузькогорлий глечик без ручок, прикрашений під горлом ромбічною сіткою (рис. 2, 2). На північ від вазы розчищено маленький сіролошений одноручний глечик, прикрашений по ребру канелюрами (рис. 2, 3), і чорнолошений одноручний глек з ребристим туловом (рис. 2, 4). У південно-східному куті ями розміщена група шершавого посуду: мініатюрний культовий горщик (рис. 2, 8), п'ять кухонних горщиків (рис. 2, 14—18) і миска відкритого типу (рис. 2, 19). На північ від них стояли три лошені миски (рис. 2, 9—11), під однією з них, біля самої стінки ями, лежали вкупі череп і кістки кінцівок вівці чи кози. Тут же, біля західної стінки ями, в 0,3 м на північний захід від одноручних глечиків, знайдено фрагменти залізного ключа (рис. 2, 12), залізного окуття дерев'яної скриньки (рис. 2, 13). На стінках глечиків простежуються сліди залізних окислів і дерев'яної трухи. Це якоюсь мірою вказує на місцезнаходження дерев'яної скриньки у похованні.

Поховання № 2 — трупопокладення західної орієнтації з ритуально зруйнованим скелетом, безінвентарне. Виявлене на відстані 2,2 м на південь від кенотафу і частково перекрите похованням № 4. Яма овальна в плані, орієнтована з заходу на схід (південна половина її зруйнована траншеєю), довжиною 1,95 м, глибиною близько 2 м від сучасної поверхні (рис. 3, 4). На дні знайдено окремі кістки людського скелета, з них на місці лежали фрагмент потиличної кістки черепа (під західною стінкою) і фаланги пальців лівої ноги (під східною стінкою). Очевидно, спочатку тіло було покладене в могилу у витягнутому положенні на спині, головою на захід. У заповненні північно-західної частини ями, а 0,1 м вище рівня дна, в безладді було звалено решту кісток цього скелета.

* Розкопки 1984 р. на площі 1200 м² виявили лише три трупопокладення. Могильник невеликий, всього 11 компактно розташованих поховань.

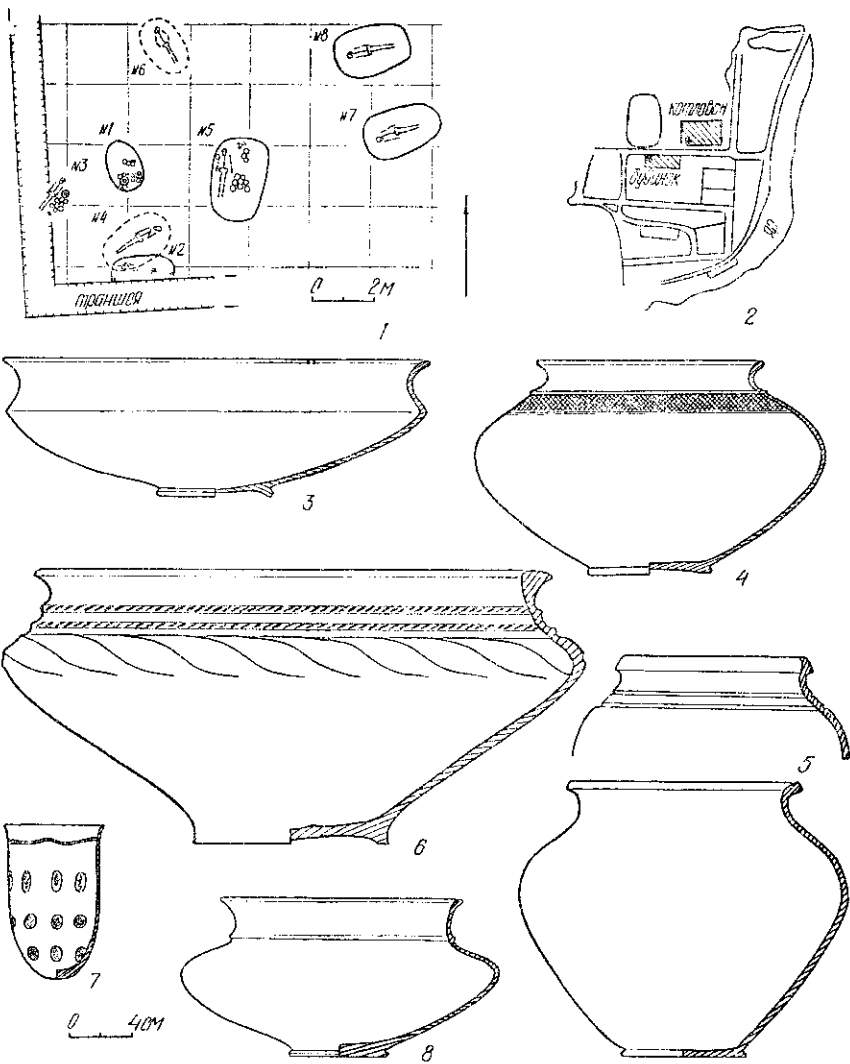


Рис. 1. Загальний план розкопок (1); ситуаційний план могильника (2) та інвентар з поховання № 3 (3—9)

Поховання № 3 зруйноване будівельниками, трупопокладення північної орієнтації, очевидно, чоловіче, з інвентарем. Воно розташоване в 1,5 м на південний захід від кенотафа, на глибині приблизно 1,8 м від сучасної поверхні (рис. 1, 1). Скелет лежав головою на північний схід, у витягнутому положенні, на спині, з простягнутими кінцівками. Зліва від нього стояли кружалні посудини: лошена ваза без ручок з вузькими горизонтальними вінцями, прикрашена по ребру канелюрами, а по плічках — двома профільованими валиками з насічками (рис. 1, 6); лошена горщикоподібна миска орнаментована ромбічною сіткою (рис. 1, 4); дві лошені миски закритого і відкритого типів (рис. 1, 3, 8); п'ять кухонних горщиків (від чотирьох з них збереглися лише окремі уламки) (рис. 1, 5, 9). Скляний кубок, аналогічний кубку з поховання № 1, мабуть, стояв всередині вази, як і його аналог (рис. 1, 7). Поряд з посудом, біля ніг небіжчика, лежали кістки тварини.

Поховання № 4 — трупопокладення східної орієнтації молодої жінки з ритуально деформованим черепом, інвентарне. Поховання розташоване в 1 м на південь від кенотафа і частково перекриває зверху поховання № 2. Контури ями точно простежити не вдалося. Кістяк лежав на глибині близько 1,8 м від сучасної поверхні, на спині, головою на схід (з невеликим відхиленням на північ), череп повернутий вправо, ліва рука зігнута в лікті, її кисть — на правому плечі, права витягнута вздовж тулуба (рис. 3, 4). Зліва від черепа знайдено бронзову сережку з 14-гранним завершенням (рис. 3, 10). Між грудною кліткою і плечовою кісткою правої руки лежала овальна бронзова пряжка з пластинчастим язичком (рис. 3, 11).

Поховання № 5 — трупопокладення північної орієнтації жінки похилого віку, інвентарне. Розташоване в 2,2 м на схід від кенотафа. Велика овальна в плані яма орієнтована з півночі на південь, розмір 2,75×1,75 м, глибина приблизно 1,4 м від су-

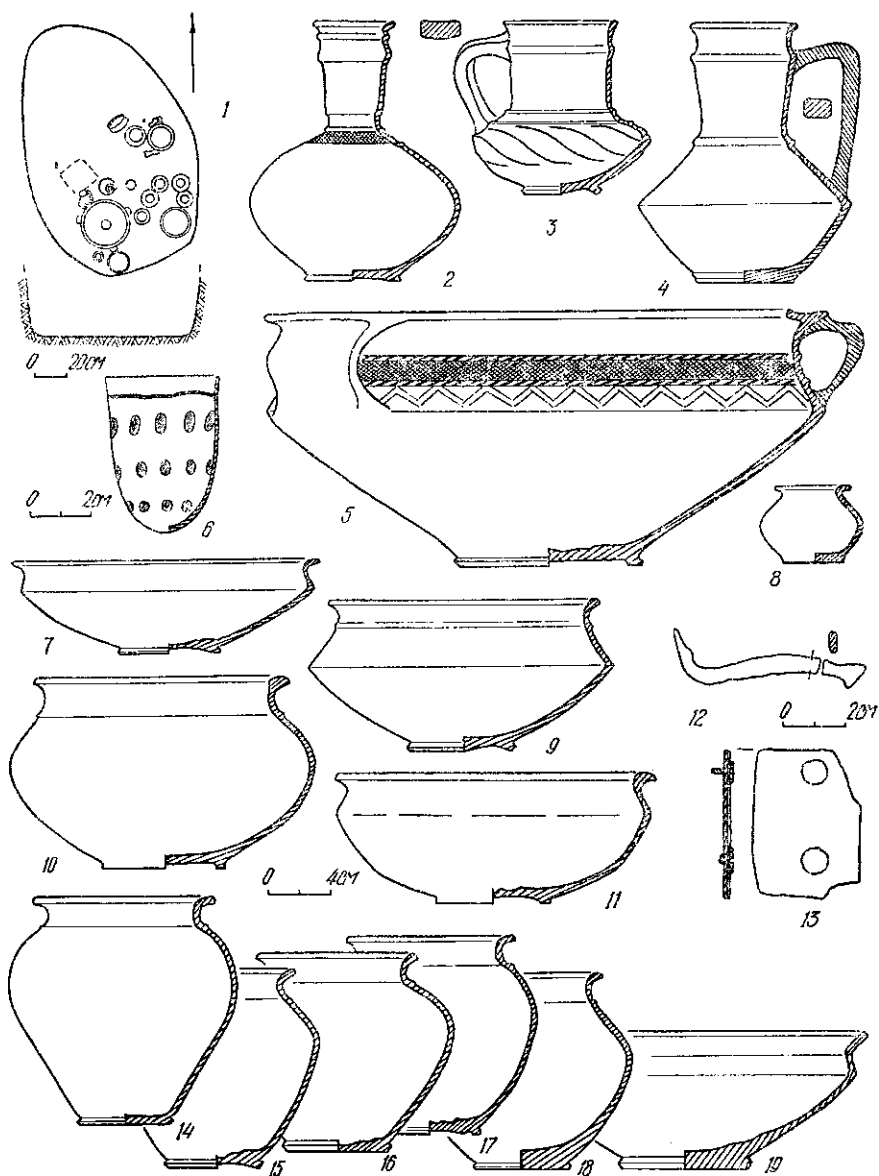


Рис. 2. Поховання № 1:

1 — план та розріз; 2—19 —інвентар

часної поверхні. Скелет лежав під західною стінкою, зліва від нього знаходились кістки тварини і десять кружалних посудин. Останні були розміщені по центру поховальної ями так, що залишаються значні вільні проміжки біля східної і південної її стінок (рис. 4, 1).

Небіжниця лежала у витягнутому положенні на спині, головою на північ, лицем вгору, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги — паралельно, їх кістки сильно деформовані відкладенням солей. Під скелетом простежено залишки дерев'яної підстилки. По обидва боки від черепа лежали пружинами догори дві парні двопластинчасті однопружинні фібули з низькопробного срібла (рис. 4, 3—4). На фібулах з обох сторін залишилися відбитки різнотипних тканин. Біля шиї — скупчення намистин: дев'ять великих сердолікових 14-гранних, 18 коралових та 40 чечевичних синього скла (рис. 4, 5). Біля пояса — невелика кована срібна пряжка (рис. 4, 2). Між ніг лежали вкупі два кістяні ігольники, один з бронзовою голкою, кістяний вибір та морська черепашка-підвіска (рапана). Ще одну черепашку-підвіску (ципрея) знайдено під східною стінкою ями (рис. 4, 7—12). Біля правого плеча небіжчини стояв асиметричний гончарний, очевидно культовий, горщик, вироблений з відмученої глини і прикрашений по плічках розчісами (рис. 4, 20), в якому знайдено шматочки болотної руди. Біля черепа, під північною стінкою, знаходились залишки жертвовного м'яса (череп та кінцівки кози або вівці), поряд — залізний ніж. На череп тварини покладено кістя-

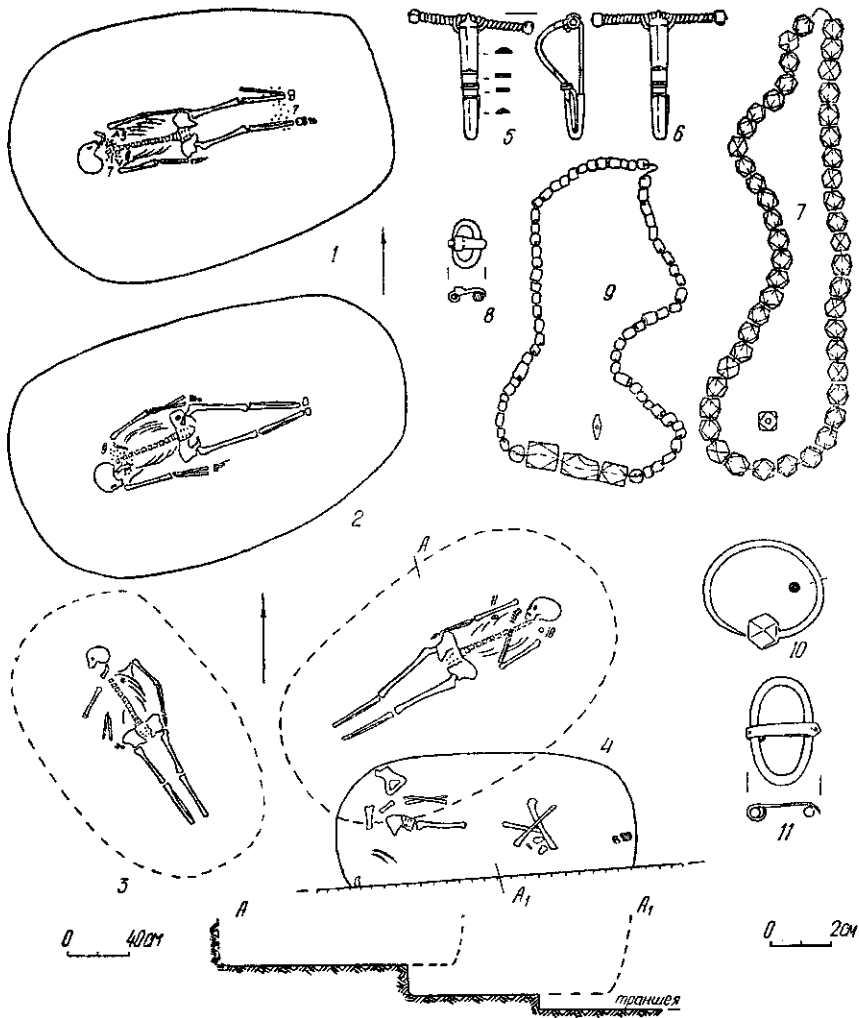


Рис. 3. Плани та розрізи поховань та інвентар з них:

1, 5-7 — поховання № 8; 2, 8-9 — поховання № 7; 3 — поховання № 6; 4 — поховання № 1 і 4; 10-11 — поховання № 4

ний однопластинчастий гребінець (рис. 4, 6). Тут же стояли три кругляні посудини: великий дворучний лошений глек з коротким горлом і округлобким тулубом, прикрашений по плічках ромбічною сіткою (рис. 4, 19), і два кухонні горщики (рис. 4, 22, 24). В 0,5 м на південь розміщена друга група кругляного посуду: три лошені мяски відкритого типу, одна з них прикрашена на ребрі канелюрами (рис. 4, 15-17), лошена горщикovidна миска, орнаментована на плічках зигзагом (рис. 4, 14), маленька мисочка закритого типу (рис. 4, 18) та два кухонні горщики (рис. 4, 21, 23).

Поховання № 6 — трупопокладення північно-західної орієнтації, молодої жінки, виявлене в 3 м на північ від кенотафа. Скелет залягав на глибині приблизно 1,3 м від сучасної поверхні (на 10 см нижче дна котлована). Небіжниця лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. Череп повернутий вправо, руки злегка зігнуті в ліктях, кисті — біля таза. Кістки правої частини скелета трохи зсунуті бульдозером при зачистці дна котлована (рис. 3, 3). В районі лівого плеча на кістках залишився слід від бронзової прикраси.

Поховання № 7 та 8 — трупопокладення західної орієнтації, молодих жінок, супроводжувані лише речами особистого убору. Поховання знайдені на відстані 7 м на північний схід від кенотафа. Поховальні ями просторі, овальні в плані, розміщені паралельно в 1 м одна від одної і зорієнтовані з заходу на схід з незначним відхиленням до південного заходу; розмір 2,65×1,55 м і 2,45×1,65 м, глибина приблизно 1,5 м від сучасної поверхні (рис. 3, 1-2). На дні просежуються сліди дерева.

У похованні № 7 небіжниця лежить по центру ями у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Череп повернутий вправо, руки вздовж тулуба, ноги зсунуті в п'ятах. Біля шиї знайдено намисто з дрібних коралів, невеликих круглих намистин синього скла і сердоликівих 14-гранних (рис. 3, 8). На лівій половині таза лежала маленька бронзова пряжечка (рис. 3, 9).

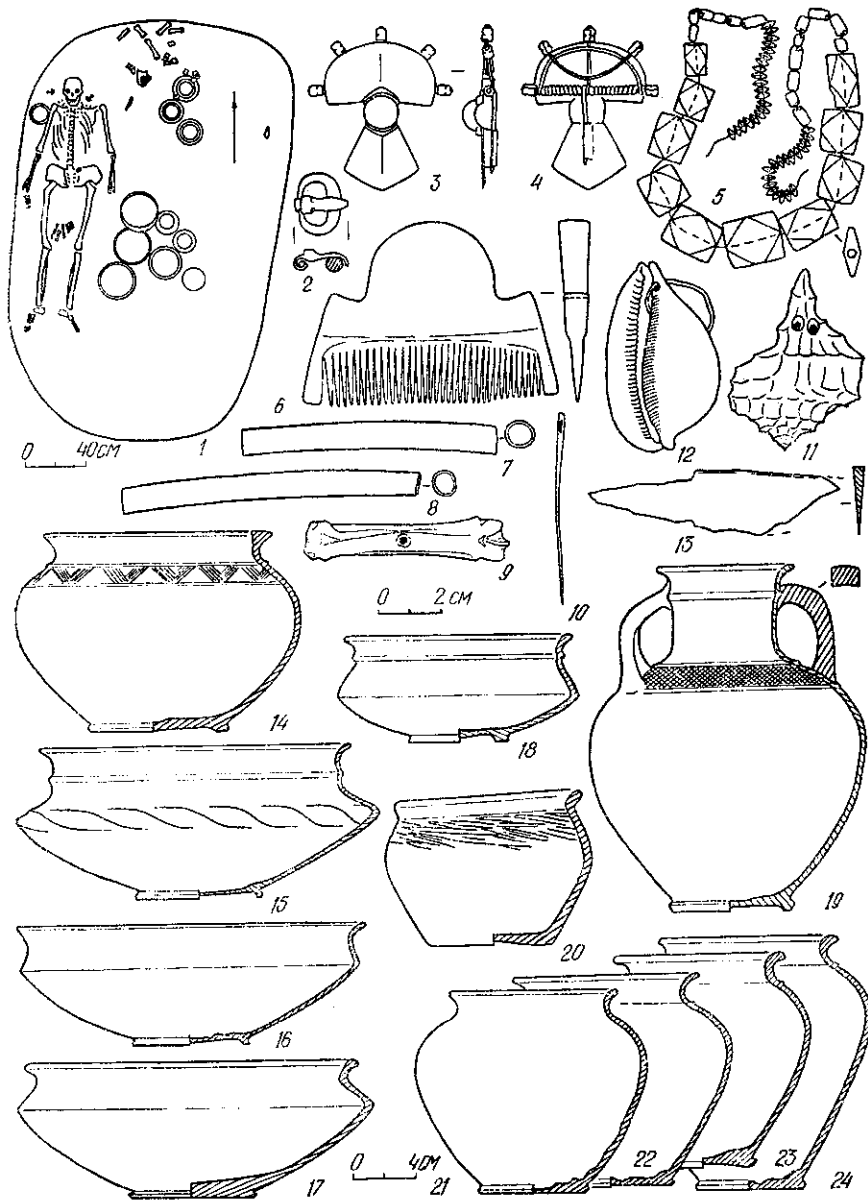


Рис. 4. Поховання № 5
1 — план; 2—24 — інвентар

У похованні № 8 небіжчиця теж лежала по центру ями, у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Череп повернутий вліво, руки вздовж тулуба. Біля шиї — скупчення гранчастих намистин синього скла (34 шт.), такі самі намистини розсіпані в ногах (17 шт.) (рис. 3, 7). У цьому випадку намистини пов'язані з обшиттям одягу (коміру і подолу). На плечах лежали спинками догори дві парні срібні фібули із залізною віссю, двочленні, прогнуті, підв'язні з пластинчастим корпусом, подвійною тетивою і «наставленими» кінцями пружини (рис. 3, 5—6). Ніжками вони були повернуті у бік черепа.

Виявлені трупопокладення за деталями поховального ритуалу можна поділити на три типи. До першого слід віднести поховання з північною орієнтацією, що супроводжувалися великою кількістю посуду і кістками тварин. Інвентар, як правило, знаходився зліва від небіжчика. До цього типу відносяться два трупопокладення: поховання № 5 літньої жінки і поховання № 3 — чоловіче, а також кенотаф, яма якого теж має меридіональну орієнтацію, а характер та склад інвентаря аналогічні згаданним трупопокладенням. Особливо показові у даному випадку два скляні, майже ідентичні, кубки з поховань № 1 і 3, очевидно, зроблені в одній майстерні. За характерними ре-

човими знахідками (скляні кубки¹, двопластинчасті фібули², кістяний гребінець³) ці три поховання можна вважати синхронними і попередньо датувати серединою — третьою чвертю IV ст. н. е.

До другого типу належать трупопокладення з західною орієнтацією (при наявності певних сезонних відхилень на північ і на південь) без супровідного інвентаря, тільки з речами особистого убору. Це переважно поховання молодих жінок (20—25 років) — № 6, 7, 8 і поховання № 2 з ритуально зруйнованим скелетом. Згідно з небагатьма речами, знайденими в могилах цього типу (фібули⁴, пряжки⁵, намисто), вони синхронні похованням першого типу. Якщо між обома типами поховань існує якийсь хронологічний перепад, то незначний, у межах другої половини IV ст.

Слід згадати, що деякі автори не без підстав вважають два основні типи орієнтації покійників на черняхівських могильниках хронологічною ознакою, а поховання, орієнтовані на північ з багатим супровідним інвентарем — ранішими за безінвентарні, орієнтовані на захід⁶. Але відмінності в деталях поховального обряду першого і другого типів трупопокладень на даному могильнику можуть мати соціальну або статевовікову основу. В першому випадку маємо поховання чоловіка та літньої жінки, можливо виконавиці домашніх культів, судячи з культового горщика біля її правого плеча, в другому — молодих жінок, які ще не встигли зайняти значного місця в ієрархії общини.

Окремо стоїть жіноче трупопокладення № 4 зі східною орієнтацією, ритуально деформованим черепом і поліедричною серезкою, яке перекриває зверху поховання західної орієнтації № 2. Це трупопокладення не типове для черняхівського обряду. Е. О. Симонович у зводі черняхівських могильників наводить лише шість поховань, зорієнтованих на схід, а випадки перекриття могил із західною орієнтацією взагалі не зафіксовані⁷. Деформація черепів теж рідко зустрічається на черняхівських могильниках. Крім того, на пам'ятках черняхівської культури не відомі знахідки поліедричних серезок, але вони часто зустрічаються в могильниках V—VII ст. н. е. на півдні, в Паннонії, Причорномор'ї і Криму⁸. Таким чином, поховання № 4 є найпізнішим серед розкопаних на могильнику і датується не раніше V ст. Питання про його точніше датування, а також про належність до цього черняхівського могильника лишається відкритим.

А. Н. НЕКРАСОВА

Охранные раскопки черняховского могильника возле г. Сумы

Резюме

В статье публикуются материалы нового черняховского могильника, открытого в 1973 г. в поселке Сад на юго-западной окраине г. Сумы. Вскрыто восемь погребений: один кенотаф и семь трупоположений. Погребенные лежали на спине в вытянутом положении, головой на север и запад. Все трупоположения северной ориентации сопровождают богатый инвентарь, западной — только вещи личного убора.

В могилах найдено большое количество разнообразных черняховских сосудов, стеклянные кубки, серебряные и бронзовые фибулы, пряжки, бусы из коралла, сердолика и стекла, морские раковины-подвески, однопластинчатый гребень и т. д. Судя по находкам, эти погребения датируются серединой — второй половиной IV в.

Особняком стоит женское захоронение, ориентированное головой на восток с ритуально деформированным черепом, перекрывающее одно из погребений с западной ориентацией. По бронзовой полиедрической серезке оно датируется на ранее V в. (V—VII вв.), и его принадлежность к черняховскому могильнику остается под вопросом.

¹ Rau G. Körpergräber mit Glas beigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder—Weichsel-Raum. — Acta Praehistorica et Archaeologica, 1972, N 3, S. 124—126, 129—134, 164—166, 170, fig. 52.

² Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР. — САИ, 1966, вып. Д1-30, с. 83, табл. 13, 13.

³ Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры. — СА, 1969, № 1, с. 147—159.

⁴ Амброз А. К. Указ. соч., с. 61, 64—66, табл. 11.

⁵ Гороховский Е. Л. Хронология пряжек черняховской культуры. — В кн.: Тез. докл. симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры». Каменец-Подольский, 1981, с. 15.

⁶ Симонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — САИ, 1983, вып. Д1-22, с. 12, 14—16.

⁷ Там же, с. 16, 19.

⁸ Шаламон А., Баркоци Л. Археологические данные к периодизации позднеримской Паннонии (376—476). — В кн.: Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982, с. 41; Атаев Д. М. Височные привески с 14-гранником. — СА, 1963, № 3, с. 231—235; Дмитриев А. В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. — КСИА АН СССР, 1979, № 158, с. 52, рис. 1, 10, 19.